

УДК 159.923

ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Гончаренко Ю.В., науковий кореспондент
лабораторії екологічної психології

*Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

У статті розглядається актуальна, проте недостатньо розроблена проблема життєвого простору особистості. Проаналізовано наукові підходи до дослідження життєвого простору особистості у філософсько-психологічному аспекті.

Ключові слова: *життєвий простір особистості, простір, життєвий простір, психологічне поле, психологічний простір особистості, суб'єктивний життєвий простір.*

В статье рассматривается актуальная, однако недостаточно разработанная проблема жизненного пространства личности. Проанализированы научные подходы к исследованию жизненного пространства личности в философско-психологическом аспекте.

Ключевые слова: *жизненный мир личности, пространство, жизненное пространство, психологическое поле, психологическое пространство личности, субъективное жизненное пространство.*

Honcharenko Yu.V. LEARNING OF THE INDIVIDUALITY LIFE AREA: PHILOSOPHIC PSYCHOLOGICAL ASPECT

In the article the current, but still insufficiently developed life area problem of the individuality is considered. The scientific approaches to the research of the life area of the individuality in the philosophic psychological aspect are analyzed.

Key words: *life world of the individuality, area, life area, psychological sphere, psychological area of the individuality, subjective life area.*

Постановка проблеми. Проведений аналіз психологічної літератури показав, що на сьогодні досліджень, присвячених вивченню життєвого простору особистості, виконано дуже мало, а також не розроблено психологічну характеристику життєвого простору сучасної особистості. Привертає увагу майже повна відсутність наукових підходів до осмислення зв'язку між життєвим простором і життєвим світом особистості через категорії актуального й можливого. Сучасними дослідниками сформовано безліч теоретичних позицій, що стосуються вивчення феномена й категорії «життєвий простір»; існують різні думки щодо визначення життєвого простору особистості. З XIX століття чимало науковців намагалися з'ясувати суть цього феномена, аналізуючи його з різних боків. Однак останнім часом проглядається виразна тенденція щодо трансформації загального людського підходу до оточуючого світу та до себе як особистості. Сьогодні актуальним завданням є вивчення життєвого простору особистості, його змісту й сутності.

Постановка завдання. Метою статті в контексті порушеної проблеми є аналіз теоретичних джерел щодо розгляду й систематизації наукових підходів до вивчення життєвого простору особистості у філософсько-психологічному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні дослідження простору ведуться досить давно, вони мають принаймні столітню історію, проте останнім часом інтерес до цієї проблематики різко зріс, про що свідчить значна кількість публікацій на цю тематику в різних галузях психології.

Термін «життєвий простір» було введено в науковий обіг лише наприкінці 30-х років XX століття К. Хаусхофером. Він пов'язувався з геополітичними проблемами. Становлення цієї ідеї в теоріях географічного детермінізму й геополітики стало синтезом ідей життя та цивілізаційного простору. У роботах класиків геополітики простір – це безперервне життєве тіло етносу, здатне до розширення чи стиснення залежно від дій держави (Ф. Ратцель).

Багато в чому протилежний синтез життя й простору сформувався у філософських течіях, звернених до людини. Г. Ріккерт пов'язує простір цивілізації із цінностями культури. Як родові поняття для осмислення просторових і часових структур він висуває категорію «життя». Центром життєвого простору виявляється світ людських цінностей, який структурує простір [13].

У пізній феноменології Е. Гуссерля закладено коріння філософського аналізу категорії «життєвий простір», а саме в його понятті «життєвий світ», що розуміється як

сукупність усіх можливих або дійсних обріїв досвіду людського життя. Єдино реальний, даний у відчуттях життєвий світ протиставляється світу природничо-наукових і математичних абстракцій, які генетично зв'язані з допредикативним досвідом життєвого світу [5].

М. Хайдеггер, вивчаючи питання просторової організації «буття у світі», виявляє, що сам досвід організації людини у світі та будь-яка можливість пізнання навколишнього світу визначаються вже наявним досвідом бути «поблизу» певного сущого, досвідом утримання його «під рукою» [17].

Проблематику просторових структур світу людини було піднято на рівень соціально-філософської рефлексії завдяки працям П.О. Флоренського, Ю. Хабермаса, О. Шпенглера, К. Ясперса. Соціальні виміри простору пов'язуються з розробками Г. Зіммеля та П. Сорокіна, у яких простір слугує полем соціальної взаємодії. М. Вебер розглядає життя окремої людини як включення в нескінченний прогрес.

Більшість соціологічних досліджень цього феномена носять чисто дескриптивний характер і засновуються на системному підході із застосуванням порівняльного методу (В.А. Пісачкін, А.В. Ласточкін, Е.А. Конітов). У них робиться спроба вирішити проблему життєвого простору людини за допомогою статистичних методів дослідження окремо взятого регіону. При цьому критеріями для подальших висновків, як правило, слугують соціологічне опитування різних соціальних верств, анкетування й аналіз фактичного матеріалу (А.Ю. Митрофанов, І.М. Михайлова, В.Н. Пахомов).

Істотний внесок у розробку різних аспектів теорії життєвого простору людини зробили представники саратовської філософської школи (В.П. Баришков, В.Н. Гасілін, І.М. Гуткіна, Е.В. Ліствіна, В.П. Рожков, В.Б. Устьянцев, О.Ф. Філімонова, З.В. Фоміна, М.В. Шугуров, Є.Р. Ярска).

У психологічній науці існує низка напрямів, що розвивають ідею життєвого простору особистості як таку структуру, яка задається системою відносин людини до світу. Це положення відбивається в роботах Д.О. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.П. Щедровицького, Ф.Ю. Василюка, Л.А. Александрової, В.О. Бодрова, Л.Г. Костюченко, К.В. Килимника, Ц.П. Короленко, Н.Н. Пуховського, О.В. Матвієнко, Ю.М. Швалба, І.П. Шкуратової та інших авторів.

Розуміння різноманітних видів психологічного простору (комунікативного, особистісного тощо) або уявлень про його окремі виміри активно розробляються на сьогодні в працях Ю.М. Забродіна, А.Л. Журавльова,

А.Б. Купрейченко, В.Е. Клочко, О.І. Муравйової, С.К. Нартової-Бочавер, О.Н. Паніної, Ю.Г. Панюкової, Н.Р. Саліхової, І.А. Соїної, Б.В. Таранова, Д.І. Фельдштейна та інших учених.

Виклад основного матеріалу. Поняття «життєвий простір» було запропоноване й використане К. Левіним у концепції топології та теорії поля, у якій було зроблено надзвичайно цікаву спробу об'єднати два підходи: дослідження сприйняття простору як сукупності об'єктів у гештальт-психології та дослідження «психологічного», «особистісного» простору як сфери ідентичності індивіда в психоаналітичній психології. У цьому разі теорію К. Левіна, хоч і досить умовно, можна інтерпретувати як «Я в сприйманому просторі».

К. Левін зображував життєвий простір у вигляді овалу, у центрі якого перебуває коло, що символізує внутрішній світ людини. Життєвий простір обрамляють два кордони: зовнішній і внутрішній. Зовнішня межа є кордоном життєвого простору в межах реального фізичного й соціального макросвіту, а внутрішня відокремлює внутрішній світ людини від її психологічного простору в межах життєвого простору.

Таким чином, життєвий простір охоплює і особистість, і її психологічне оточення, створюючи єдине **психологічне поле**, яке включає в себе уявлення індивіда про своє майбутнє й минуле, теперішній його стан; певні його очікування, бажання, потреби, мотивацію, цілі, настрої, страхи, тривогу, ідеали, мрії; психологічне оточення індивіда, а також фізичний і соціальний світ, який може впливати на цей простір індивіда.

Отже, життєвий простір, на переконання К. Левіна, – це сукупність співіснуючих та взаємопов'язаних факторів, що визначають поведінку індивіда в конкретний час. При цьому поведінка й розвиток людини виявляються деякою функцією її життєвого простору.

К. Левін вважав, що людське життя проходить не стільки в реальному світі, скільки у світі, сформованому свідомістю на підставі накопичених знань і досвіду. А будь-яка реакція в поведінці містить у собі заряд цього досвіду, тому досконально може бути зрозуміла лише за допомогою цього досвіду або ж як дія в здійсненні майбутніх планів. К. Левін підкреслював, що в психологічному полі минуле уявляється людиною установками, знаннями й пережитими почуттями у зв'язку з тими факторами, які впливають у цей момент, а також тими підструктурами внутрішнього світу людини, які були сформовані раніше. Майбутнє ж уявляється людині у вигляді тих планів, цілей

та очікувань, які стосуються того, що відбувається в конкретний момент часу.

При цьому психолог пропонував розглядати особистість і її уявлення про світ як єдине ціле, а всі фактори, що впливають на свідомість, у тому числі неусвідомлювані людиною впливи, пов'язані із соціально-економічними й фізіологічними чинниками, він називав життєвим простором.

Іноді життєвий простір називають психологічним простором. Так, І.П. Шкуратова, аналізуючи роботи К. Левіна, стверджує, що життєвий простір підпорядковується психологічним законам, які суттєво відрізняються від фізичних [19]. Наприклад, у різних життєвих ситуаціях наше враження про час є досить різним і цілком залежить від нашого ставлення до ситуації. На думку І.П. Шкуратової, життєвий простір особистості визначається не стільки тими матеріальними благами, якими вона володіє, скільки знаннями про світ і можливістю впливати на процеси, що в ньому відбуваються. Для пояснення цієї тези автор наводить приклад: «Фізичний простір життя людини можуть скласти десятки квадратних метрів, проте її життєвий простір може простягатись до космічних меж» [19, с. 167–168].

Розміри цього простору не є постійними, можуть збільшуватись у міру дорослішання. Найчастіше свого максимуму вони досягають до середини життя, поступово зменшуючись до старості. Життєвий простір може зменшуватись у важкохворої чи пригніченої людини, якій нічого не цікаво, у якої немає тяги до нових знань і знайомств. Іноді цей процес може бути зворотним.

Вплив емоційного напруження та втрата безпеки призводять до виникнення регресії життєвого простору, прояви якої видно в дезінтеграції, зниженні диференціації окремих сфер і скороченні тимчасової перспективи. Ця регресія може бути тимчасовою або незворотною. Вікові межі людського життя припускають відмирання цілих сфер життєвого простору: професійної, творчої, політичної, спорідненої. Відмерлі сфери можуть представляти людині тільки у вигляді спогадів із минулого та не мати жодних перспектив розвитку майбутнього [19].

У свою чергу С.К. Нартова-Бочавер [12] обґрунтовує високий ступінь евристичності поняття «психологічний простір особистості», вказуючи на те, що стан кордонів власного психологічного світу значною мірою визначає ставлення людини до елементів середовища, тобто її світовідчуття в цілому. Залежно від того, чи сприймається навколишній світ як чужий або споріднений, будується також власна діяльність людини в ньому.

На переконання О.О. Бодальова, характеристика життєвого простору проявляється в таких явищах:

- масштабності простору, вираженій у тому, що залишається в пам'яті й актуалізується у свідомості людини з навколишньої дійсності;

- рівні пов'язаності змістовного наповнення ранішнього життєвого простору минулим і майбутнім;

- прямій залежності того, що містить у собі життєвий простір, від сформованості особистості людини [3, с. 26–29].

Чинниками, що визначають ці характеристики, на думку О.О. Бодальова, виступають вікова категорія, яка визначає здатність людини, а також природно-соціальне оточення, професія, освіченість, статус, спосіб життя, індивідуальні особливості.

Дж. Келлі [8] істотно підкріпив уявлення дослідників про індивідуальний характер образу світу, розробивши теорію особистісних конструктів. Вона засновується на методології конструктивного альтернативізму, згідно з якою кожна людина сприймає світ по-своєму, через сітку своєї системи координат. Одиницями цієї системи є особистісні конструкти, тобто критерії, за якими людина порівнює й оцінює об'єкти навколишньої дійсності. Дж. Келлі стверджує, що на нас впливають не події, а наша інтерпретація цих подій, яка залежить від нашої системи уявлень [8].

У свою чергу М.Р. Хасанов вважає, що така здатність індивіда, як освоєння змісту компонентів і зв'язків, присутніх у життєвому світі, визначає його життєвий простір. З індивідуальної позиції життєвий простір виступає для людини полем актуальних можливостей. Це та сфера буття, яка піддається свідомим змінам, у якій можливе конструювання світу відповідно до тих чи інших установок та орієнтирів, визнаних і прийнятих людиною раніше. Діалог людини із життєвим світом є постійним. Мовою цього діалогу виступають дві площини, життєві ситуації й діяльність людини. Упродовж життя людина вирішує завдання, які перед нею ставить світ. Подібне трактування близьке теорії Дж. Келлі, згідно з якою людина постійно зайнята прийняттям або відкиданням висунутих нею самою гіпотез [8, с. 131]. Цей діалог ніколи не припиняється, він необхідний людині для розвитку та становить суть її життя. Результатом спрямованої на себе діяльності людини є навколишній світ, який змінюється.

Суттєвими для вивчення вказаної проблеми є думки Ю.М. Швалба щодо визначення понять «середовище» та «простір життєдіяльності людини» [18, с. 212–219].

На переконання вченого, за умов екопсихологічного підходу необхідно вирізняти лише ті чинники середовища, які безпосередньо включаються у сфери життєдіяльності людини, причому такі чинники мають безпосередньо впливати на способи організації життя людини. Більше того, це мають бути такі чинники, взаємодія з якими має досить стійкий і довготривалий характер [18, с. 213]. Науковець стверджує, що якісну визначеність у системі «людина – середовище (світ)» задає міра суб'єктивної активності й особистісної відповідальності. Поняттям, яке могло б характеризувати взаємовідносини «людина – світ», може виступати поняття «простір» (або синонімічне в Ю.М. Швалба «сфери життєдіяльності особистості»). Важливим є те, що і в психологічних, і в соціологічних теоріях стверджується: самі по собі об'єкти простору не створюють. Для цього необхідне специфічне «накладання» вектора особистісних чи соціальних ставлень, які саме структурують об'єкти один щодо одного, тобто створюють «простір» [18, с. 217].

Ю.М. Швалб дає таке визначення простору: «Простір – це місце докладання зусиль людини, скерованих на осмислену й цілеспрямовану зміну умов власного існування» [18, с. 217].

К. Уілбер, досліджуючи життєвий простір, зробив припущення, що проблеми, які виникають у конкретної особистості, прямо залежать від того, де вона проводить межу між собою та дійсністю. Чим ширша сфера самоототожнення, тим більший вміст світу людина визнає своїм. Він наводить чотири варіанти проходу межі між «Я» і «не Я»:

1) рівень «маски» – найвужча територія «Я», прирівняна лише до частини своєї свідомості, до того, що людина пред'являє оточуючим;

2) рівень его – межа розташовується між тілом людини та її свідомістю, при цьому існує конфлікт між духовною й тілесною сферами;

3) організм у цілому – межа проходить між зовнішнім світом і тілом, душа з тілом перебувають у стані єдності й гармонії, проте протиставляються світу;

4) збільшення простору свого «Я» до нескінченності, ототожнення себе з Всесвітом [16].

На думку К. Уілбера, будь-який кордон є джерелом конфлікту, тому проблемні питання, що виникають у межах життєвого простору, повинні спрямовуватись на розширення простору «Я», на усвідомлення єдності з іншими людьми та світом у цілому.

К. Роджерс у своїй теорії особистості говорить про унікальність, суб'єктивність

переживань особистості. Він вважає, що інтерпретації подій власного життя детермінують поведінку людини.

Справжнім індивід може вважати те, що існує в межах його внутрішньої системи координат або суб'єктивного світу, у зміст якого входить усе усвідомлюване людиною в будь-який конкретний момент часу [13, с. 152].

Важливе значення для нашого дослідження мають роботи німецького психолога гуманістичного спрямування Х. Томе [15]. Він стверджує, що індивід перебуває в постійній взаємодії з оточуючим його світом, насамперед соціальним. Людина весь час щось створює у світі та в результаті такої єдності зі світом одночасно перетворює щось у собі. Підкреслюючи значення психічної детермінації діяльності, Х. Томе стверджує, що поведінку спрямовує скоріше ситуація як вона сприймається, розуміється суб'єктом, а не ситуація як об'єктивна реальність [15]. Таким чином, вектор оцінки й сприйняття ситуації великою мірою залежатиме від внутрішньоособистісних змінних, які впливають на сприйняття ситуації як позитивної чи негативної, такої, що загрожує; як наслідок, спостерігається вибудовування стратегії ставлення й проживання ситуації, тобто оцінка оптимістична чи песимістична, що у свою чергу впливає на внутрішню готовність до подолання проблемної ситуації або пасивне споглядання з втратою віри щодо її подолання. Безумовно, реальні особливості ситуації отримують своє відображення в індивідуальному світі людини, проте особливості їх сприймання великою мірою обумовлюються домінуючими «темами» особистості – її домінуючими прагненнями, переважними потребово-мотиваційними тенденціями, спрямованістю. Х. Томе підкреслює, що пристосування людини до будь-яких ситуацій (особливо ситуацій критичних, проблемних) передбачає збалансоване співвідношення когнітивних і мотиваційних систем. Х. Томе дає таке визначення життєвого простору: «Життєвий світ особистості або її суб'єктивний життєвий простір являє собою когнітивно репрезентований і психічно опрацьований реальний світ її життя» [1]. Як бачимо, у визначенні Х. Томе поняття «життєвий світ особистості» та «суб'єктивний життєвий простір» є синонімічними, що є абсолютно доречним, оскільки мова йде про феномен, який розкриває зміст і сутність наповненості життя людини, її суб'єктивну долученість до подій індивідуального життя та їх причинності. В актуальну життєву ситуацію людина привносить зміст усього власного індивідуального життя. Х. Томе спирається

ся на найважливіші положення когнітивної психології про високу узгодженість між об'єктивною ситуацією та розумінням людиною цієї ситуації [1].

Висновки. Проаналізувавши поняття «життєвий простір» у філософсько-психологічному аспекті, ми з'ясували, що останнім часом значно зростає науковий інтерес до вивчення особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, для розуміння взаємозв'язків і взаємовпливів людини, її внутрішнього світу й оточення. Життєвий простір особистості – це комплексне поняття, яке виникає в результаті взаємовідносин людини й світу та одночасних впливів особистості на середовище й середовища на особистість, які завжди мають індивідуальний характер і базуються на основі попереднього досвіду. Таким чином, життєвий простір особистості може становити поле для самоактуалізації особистості в просторі, який особистість активно створює самостійно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баришева О.І. Оптимістичність особистості в контексті розуміння суб'єктивного життєвого простору людини / О.І. Баришева // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2014. – № 44. – С. 113–120.
2. Баришева О.І. Феномен життєвого простору особистості в екопсихологічному вимірі / О.І. Баришева // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць. – 2012. – Т. 7 : Екологічна психологія. – № 29. – С. 21–30.
3. Бодалев А.А. Общее и особенное в субъективном пространстве мира и факторы, которые их определяют / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 1999. – № 4. – С. 26–29.
4. Гримак Л.П. Гипноз в формировании здорового психологического пространства личности / Л.П. Гримак // Мир психологии. – 1999. – № 4. – С. 81–99.
5. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль // Культурология XX века. Антология / под ред. С.А. Гудимовой. – М. : Юрист, 1995. – С. 297–331.
6. Джемс У. Психология / У. Джемс ; пер. с англ. под ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
7. Журавлев А.Л. Социально-психологическое пространство самоопределяющегося субъекта: понимание, характеристики, виды / А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко // Вестник практической психологии образования: научно-методический журнал. – 2007. – № 2. – С. 7–13.
8. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
9. Кондратова Н.А. Субъективная репрезентация жизненного пространства личности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология; психология личности; история психологии» / Н.А. Кондратова. – М., 2009. – 24 с.
10. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – пер. с нем. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
11. Левин К. Топология и теория поля / К. Левин // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М. : Московский университет, 1980. – С. 121–131.
12. Нартова-Бочавер С.К. Понятие «психологическое пространство личности» и его эвристические возможности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологическая наука и образование. – 2002. – № 1. – С. 35–41.
13. Назарук О.М. Вікові аспекти розуміння особистого досвіду / О.М. Назарук // Проблеми психологічної герменевтики : [монографія] / за ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2004. – С. 217–237.
14. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – пер. с нем. – К. : Ника-Центр, 1998. – 504 с.
15. Thomae H. Psychologische Biographie als Synthese idiographischer und nomothetischer Forschung / H. Thomae // Biographie und Psychologie / Hrsg. G. Jüttemann, H. Thomae. – Berlin : Heidelberg ; New York : Springer-Verlag, 1987. – S. 108–116.
16. Уилбер К. Никаких границ / К. Уилбер. – М. : Трансперсональный ин-т, 1998. – 142 с.
17. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В.В. Библихина. – Х. : Фолио, 2003. – 503 с.
18. Швалб Ю.М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Ю.М. Швалб // Екологічна психологія / за ред. Ю.М. Швалба. – К. : Сталкер, 2006. – С. 490.
19. Шкуратова И.П. Личность и жизненное пространство / И.П. Шкуратова // Психология личности : [учеб. пособие] / под ред. П.Н. Ермакова и В.А. Лабунской. – М. : ЭКСМО, 2007. – С. 167–184.